

**ТОРГІВЛЯ КНИГАМИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УРСР
У 1950-80-ИХ РР.**

В статті аналізується стан забезпечення книгами сільської місцевості Української РСР у 1950-80-ті рр. На основі вивчення літератури та архівних джерел визначено основні форми і методи торгівлі книгами на селі, визначено жанрову специфіку літератури, що постачалась у село у визначений період через систему споживчої кооперації.

Ключові слова: книги, село, споживча кооперація, торгівля, Українська РСР.

Одним із показників економічного та соціального розвитку будь-якої держави є розвиток власного книговидання та кількість книжок на душу населення. На жаль Україна, незважаючи на певний прогрес, за останнім показником все ще відстає від розвинених європейських країн. Починаючи з 1994 року, в Україні продукується в межах однієї книги на душу населення. В різні роки ця цифра коливається від 1,69 – це найбільший показник, якого було досягнуто у 2013 р., до 0,4, який був у 1999 р. [4]. Корисним на нашу думку буде ретроспективний погляд на стан книжкової торгівлі у останні десятиліття існування СРСР у сільській місцевості, оскільки на сьогодні інфраструктура книжкової торгівлі на селі практично відсутня. Окремі аспекти досліджуваної проблеми у новітню добу висвітлювались у працях Н. Марціняк, О. Афоніна, М. Сенченко, З. Григорової, Ж. Ковби, О. Барзилович, Л. Костіва [2; 3; 5; 6]. Однак комплексного дослідження книжкової торгівлі саме у сільській місцевості у окреслений період так і не з'явилося. Тому у даній розвідці ми ставимо за мету визначити механізми книжкової торгівлі та окреслити жанрову специфікацію літератури, що отримувало українське село у 1950-80-их рр.

Торгівля книгами на селі стала активно розвиватись після ухвалення відповідних рішень державно-партійними органами влади. Так, Рада міністрів Союзу РСР та ЦК КПРС у постанові «Про заході по подальшому розвитку радянської торгівлі» зобов'язали Центроспілку збільшити продаж книг у сільській місцевості в 1955 р. у два рази порівняно із 1953-м [1, с. 16]. Рішенням уряду та ЦК партійної організації УРСР від 10 лютого 1956 року на Укоопспілку було покладено обов'язок по організації закупки підручників для сільських шкіл у кількості і назвах погоджених із Міністерством освіти УРСР [8]. Станом на 1963 рік Укоопспілка повинна була забезпечувати 25 тис. сільських шкіл навчальною літературою. Непоодинокими були випадки, коли установи споживчої кооперації не встигали забезпечити всі школи до початку нового навчального року [13, арк. 15-17]. У багатьох селах на початку навчального року не вистачало необхідних речей, щоб зібрати дітей до школи: зошитів, підручників, олівців, шкільної форми. Перебої в цій царині набули настільки масового характеру, що правління Укоопспілки після проведеного аналізу ситуації в розрізі всієї республіки за 1964 рік прийняло відповідне звернення до ідеологічного відділу ЦК КПУ із проханням вплинути на видавництво «Радянська школа», щоб шкільні підручники в поточному році були надруковані якомога раніше [13, арк. 25].

Однак ключовою у торгівлі книгами на селі була постанова Ради міністрів СРСР у 1957 році, згідно якої споживча кооперація перейняла торгівлю всією, не тільки навчальною літературою у сільській місцевості від міністерства торгівлі СРСР [9, с. 9]. Згідно цієї постанови споживча кооперація повинна була збільшити продаж книг у сільській місцевості, розширити мережу книжкових магазинів, у тому числі спеціалізованих у районних центрах, організувати у кращих сільських магазинах книжкові відділи і книжкові полиці залучивши до цієї справи найбільш грамотних працівників, всебічно розвивати розвізну торгівлю книгами, а також поширювати літературу на селі через більш активне залучення книгонош із числа працівників культурно-просвітницьких закладів, сільського активу і комсомольців [11, арк. 9].

Саме після цих змін у структурі апарату Укоопспілки з'явилося управління книжкової торгівлі, яке згідно із штатним розписом взяло на роботу 25 працівників, а на обласному рівні – відповідні відділи [11, с. 28].

Внаслідок цих змін протягом 1957-1959 рр. Укоопспілкою було збудовано 785 нових книжкових магазинів. Станом на 1 серпня 1959 р. торгівлю книгами в кооперативній системі здійснювали 1012 книжкових магазинів, у тому числі безпосередньо на селі – 440 [12, арк. 6]. У 1965 р. споживча кооперація вже мала книготорговельну мережу, що складалась із 1682 книжкових магазинів та 829 кіосків і 147 автолавок, у 1970-му – 2085 магазинів і 1208 кіосків [18, арк. 12]. Однак майже половина товарообігу друкованої продукції споживчої кооперації УРСР (47,2%) забезпечували книжкові магазини, що розташовувались у містах і районних центрах [14, арк. 20].

Зростала також в досліджуваний період торгівля літературою як художньою, так і спеціалізованими виданнями. У 1976 році було реалізовано літератури на 41 млн. крб. Реалізація книжкової продукції населенню відбувалася не лише через мережу спеціалізованих крамниць, а й в автокрамницях, бібліотеках, шкільних товариствах «Юні друзі книги». Однак у цілому питома вага друкованих видань у загальному товарообігу Укоопспілки залишалась незначною: 0,49% у 1964 р. [14, арк. 18].

У подальшому Укоопспілка керуючись відповідними рішеннями керівництва країни продовжувала розвивати і удосконалювати книжкову торгівлю на селі. Зокрема згідно до постанови ЦК КПУ від 12 листопада 1964 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню видавничої діяльності і усуненню недоліків у книжковій торгівлі республіки» відповідне управління Укоопспілки вжило заходів до перегляду замовлень на літературу та зміцнення матеріально-технічної бази книжкової торгівлі. Відповідні зміни було внесено і в підготовку кадрів у кооперативній освіті. Так, у Вінницькому кооперативному технікумі було відкрито спеціальне відділення для підготовки інструкторів і товарознавців книготорговельної діяльності із щорічним набором у 100 осіб [14, арк. 3].

Варто відзначити, що до розповсюдження книг у сільській місцевості через відсутність спеціалізованої торговельної мережі, а також задля виконання планових показників залучались не тільки працівники кооперації, а й «добровольці», які брали на себе відповідні зобов'язання і працювали книгоношами. Зокрема книгоноша В. Ровенська із Лебединського району Сумської області у 1959 р. розповсюдила серед сільського населення літератури на 50 тис. крб. Книгоноша Приколотнянського сільСТ А. Кривоконенко на Харківщині продав літератури на 42 тис. крб.; книгоноша, домогосподарка Н. Аксеніч зі Сталінської області – на 100 тис. крб. [12, арк. 10]. Працювали у цьому напрямку у вигляді виконання відповідних «громадських доручень» і комсомольські організації. Найбільш активно у 1960-их рр. через організацію соціалістичних змагань працювали у цій сфері комсомольські активісти Вінницької області, котрі щороку реалізовували літератури на понад 200 тис. крб [14, арк. 8]. В цілому ж по Україні комсомольці тільки за 1965 рік реалізували літератури майже на 2,5 млн. крб. [17, арк. 123].

Хоча постачання книжковою продукцією мешканців села із року в рік зростало, все ж в сільській місцевості не вистачало художньої літератури особливо дитячої і зрослий попит на неї не задовольнявся [10, арк. 123]. Так, у 1968 р. Укоопспілка замовила трьом видавництвам республіки («Дніпро», «Радянський письменник», «Молодь») художньої літератури на 76 млн. крб., а одержала лише на 2 млн. 770 тис. крб.; видавництву «Веселка» – книг на 3 млн. 700 тис. крб., а отримала – лише на 1 млн. 250 тис. Фактично станом на кінець 1960-их рр. у мережі споживчої кооперації загальна кількість дитячих книжок в продажу перебувала на рівні меншому ніж по одному примірнику на одну дитину, яка проживала на селі [17, арк. 32]. Зокрема у своєму виступі на XI з'їзді споживчої кооперації в 1971 р. вчителька Козієвської

середньої школи Краснокутського району на Харківщині зазначала, що книги в село потрапляють в дуже малій кількості і немає ніякої можливості задовольнити потреби дітей, немає можливості придбати твори П. Тичини, М. Рильського інші твори класичної літератури [19, арк. 124].

В цілому дитячої та художньої літератури у сільській крамниці потрапляло в рази менше, ніж у міську книготорговельну мережу. Так статистичні дані по витратах на придбання літератури Укоопспількою та книготорговельним об'єднанням «Укркнига», що забезпечувало міську торгівлю, засвідчують перевагу міста у цій царині. Зокрема у 1967 році Укоопспілка завезла у свою мережу художньої літератури на 1 млн. 535 тис. крб., а «Укркнига» – 4 млн. 545 тис., дитячої – 1 млн. 42 тис. крб. та 1 млн. 967 тис. крб. відповідно [17, арк. 63]. Ще більш різюча різниця впадає в око, якщо проаналізувати кількість примірників творів окремих, найбільш популярних у 1960-70 рр. авторів художньої літератури., які постачались у сільську та міську книготоргівельні мережі. Зокрема науково-фантастичні твори А. Беляєва Укоопспілка отримала в кількості всього 2 % від накладу, твори Л. Фейхтвангера – 1,9 %, Е. Хемінгуей – 13 % тощо [17, арк. 66].

Однак не виконували своїх договірних зобов'язань по постачанню літератури у сільську мережу і галузеві видавництва. Так видавництво «Урожай» у 1963 р. виконало план поставок літератури для споживчої кооперації лише на 51 % від плану, в 1964 – 88 %, в 1965 – 72 %, в 1966 – 68 % [16, арк. 20]. Більше того, ряд книг призначених для сільської місцевості передано не споживчій кооперації, а – Укркнизі (книготорговельній мережі у містах). Зокрема «Довідник по заготівлях сільськогосподарської продукції» повним тиражем у 35 тис. примірників передано до міських крамниць. Туди ж пішов повний тираж по 45 тис. примірників підручників по підготовці кадрів механізаторів: «Трактори» та «Ремонтно-слюсарна справа» [16, арк. 58].

Всі ці проблеми викликали справедливі нарікання з боку пайовиків, що зафіксовано в протоколах в зборах уповноважених сільських споживчих товариств [7, арк. 101]. Натомість книжок політико-ідеологічного спрямування в сільській торгівлі було вдосталь. Часто замовлення суспільно-політичної літератури для села набагато перевищували замовлення об'єднання Укркнига. Зокрема брошуру «Листи до американських робітників» Укоопспілка замовила для продажу в роздріб – 10 тис. примірників, а Укркнига – 6 тис., «Статут Комуністичної партії Радянського Союзу» відповідно – 105 тис. і 69,5 тис. примірників для міста відповідно [17, арк. 3].

Книготорговельні установи споживчої кооперації «просували» суспільно-політичну літературу на село через організацію різноманітних заходів, як-то: місячники, декади і дні політичної книги, під час яких здійснювались подвірні обходи населення книгоношами, книжкові базари, читацькі конференції тощо. Так, у Луганській облспоживспільці під час місячника розповсюдження політичної книги із 1 квітня по 1 травня 1967 р., присвяченого дню народження В. Леніна реалізовано 1720 томів передплатних видань творів В. Леніна та 500 томів Української радянської енциклопедії. У Вінницькій облспоживспільці за цей же період продано політичної літератури на 69 тис. крб., у тому числі передплатних видань К. Маркса та Ф. Енгельса – 1475 примірників [16, арк. 34].

Окремим методом роботи книготорговельних організацій у цьому напрямку було комплектування і продаж індивідуальних бібліотечок політичної літератури. Клієнтами кооперативних книжкових крамниць у даному випадку були представники партійного і радянського апарату, слухачі сітки партійної освіти, комсомольські працівники, вчителі, сільська інтелігенція. Зазвичай такі бібліотечки комплектувались такими працями як «Про ідеологічну роботу», «В.І. Ленін. Короткий біографічний нарис», «Матеріали ХХІІІ з'їзду КПУ», «Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС», «Нариси з історії Комуністичної партії України», «Основи політичних знань», «Основи

політичної економії», книжки з питань партійного будівництва тощо. Так, у 1966 році кооперативними організаціями України було укомплектовано і реалізовано близько 73,5 тис. таких індивідуальних бібліотечок [16, арк. 36]. Звичайно із часом комплектація таких бібліотечок змінювалась, з'являлись більш актуальні матеріали наступних партійних з'їздів, видання доповідей і творів Л. Брежнєва тощо.

Звичайно ж просуванню такої літератури в маси партійне керівництво республіки надавало великого значення. Виконання поточних планів по продажах суспільно-політичної літератури на селі контролювалось відповідними відділами райкомів партії, що керувались у своїй роботі, зокрема, такими постановами ЦК КПУ як «Про поліпшення якості і підвищення дійовості суспільно-політичної літератури» від 28 березня 1967 р. Зрозуміло, що насичення сільської торгівельної мережі подібними виданнями відбувалось за рахунок дійсно затребуваної художньої чи навчальної літератури

Велика кількість суспільно-політичної літератури, що потрапляла у сільську торгівлю доповнювалась іншими виданнями, які для збільшення планових показників публікували великими накладом. Так, у 1967 р. видавництво «Маяк» випустило добре ілюстровану книжку «Вилково» накладом у 13 тис. екземплярів. Із цієї кількості вилковські кооператори отримали 11 тис. примірників, які не могли розпродати протягом багатьох років. Однак у 1970 р. ця ж книга вийшла трьохтисячним тиражем і вже на молдавській мові, хоча у самому Вилково і навколо нього у радіусі 70 км не проживало жодного молдаванина. За весь рік вилковські кооператори змогли реалізувати тільки 20 примірників цього видання і то – по лотереї [18, арк. 33].

Такі принципи роботи видавництва і система забезпечення сільської книготорговельної мережі літературою, що не відповідала смакам, запитам і потребам людей призводили до наднормативних запасів літератури, позбавлялись яких кооператорам доводилось через різні способи: уцінку, продаж по лотереї, продаж «у довісок» до якогось дійсно дефіцитного товару чи книжки, а у багатьох випадках – просто через списання у макулатуру. Для мінімізації збитків Укоопспілка виступала із пропозиціями перед ЦК КПУ запровадити порядок згідно якого 50 % збитків при списанні непроданої літератури мали б брати на себе і видавництва [18, арк. 50].

Серед іншого Укоопспілка пропонувала для покращення книготорговельної роботи та повноцінного забезпечення села художньою та фаховою літературою зобов'язати видавництва друкувати масовим тиражем книги цільовим призначенням тільки для села, а інструкторів книжкової торгівлі райспоживспілок як працівників «ідеологічного фронту» включити до номенклатури райкомів [18, арк. 24].

Вказані недоліки та невиконання планових показників спричинили прийняття відповідного рішення радянсько-партійним керівництвом республіки, що втілилось у постанові ЦК КПУ від 4 вересня 1967 року «Про серйозні недоліки в організації книжкової торгівлі в сільській місцевості республіки». Це у свою чергу змусило правління Укоопспілки вдатись до вжиття ряду адміністративних заходів: створення в усіх облспоживспілках госпрозрахункових книжково-асортиментних контор, а в райспоживспілках, що мали розгалужену книготорговельну мережу – книго-торговельних об'єднань [16, арк. 53-56].

Дуже неритмічно сільське населення отримувало літературу по передплаті за системою «Книга – поштою». Зокрема відповідно до постанови ЦК КПУ від 14 березня 1968 р. видавництво «Радянська школа» у цьому ж році розпочало видання серії із 48-ми книжок «Бібліотечки вчителя історії та суспільствознавства». Книготорговельні працівники споживчої кооперації провели значну роботу по передплаті, охопивши майже всіх вчителів історії та суспільствознавства у сільській місцевості. Проте передплатники обіцяних книг не одержували. За три роки після

проведення передплатної кампанії вийшло тільки 6 книжок із запланованої серії [18, арк. 48].

Отже, книготорговельна діяльність у сільській місцевості починаючи із 1950-их рр. здійснювалась виключно через мережу споживчої кооперації. Саме Укоопспілка відповідала за розбудову як спеціалізованих магазинів, так і забезпечення шкільної мережі навчальною літературою. Значна частина літератури, що постачалась в українське село носила політико-ідеологічний характер, натомість популярної художньої та фахової літератури не вистачало.

1. *Альтшуль Г.* Торговля книгами на селе / Г. Альтшуль, Д. Макашев. М.: Изд-во Центросоюз, 1954. 127 с.
2. *Афонін О. В.* Українська книга в контексті світового книговидання / О. В. Афонін, М. І. Сенченко. К.: Кн. палата України, 2009. 277 с.
3. *Григорова З.* Добре забуте старе?: (ще раз про книжкову торгівлю в Україні) / Зоя Григорова, Жанна Ковба, Ольга Барзилович // Вісник Книжкової палати. 2010. № 1. С. 7–11.
4. В Україні зростає книговидання – голова асоціації видавців [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2215475-v-ukraini-zrostaє-knigovidanna-glava-asociacii-vidavciv.html>
5. *Костів Л.* Між втраченим вчора і туманним завтра / Л. Костів // Книжковий клуб +. 2003. № 6. С. 24–30.
6. *Марціняк Н.* Форми та методи книжкової торгівлі в Україні (друга половина 1940-х — кінець 1980-х років) / Вісник Книжкової палати. 2013. № 3. С. 1–4.
7. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. 6334, оп. 2, од.зб. 72.
8. Постанова РМ УРСР «Про торгівлю шкільними підручниками в Українській РСР» від 10 лютого 1956 р. // Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Держ. вид-во політичної літератури УРСР. К. 1963. Том третій. 1952-1956 рр.
9. Потребительская кооперация СССР: учебник [для кооп. техникумов] / [Вахитов К.И.]. 3-е издание перераб. М., 1991. 176 с.
10. *Сидорович О. С.* Соціально-економічні наслідки діяльності споживчої кооперації УРСР на селі в повоєнний період / О.С. Сидорович // Вісник аграрної історії: збірник наукових праць. 2015. Вип. 11-12. С. 121–126.
11. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1300.
12. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1756.
13. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2268.
14. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2675.
15. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2679.
16. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3055.
17. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3225.
18. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3622.
19. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3739.

References

1. *Altshul G.* Torgovlya knigami na sele / G. Altshul, D. Makashev. M.: Izd-vo Tsentrosyuz, 1954. 127 s.
2. *Afonin O. V.* Ukrayinska kniga v konteksti svitovogo knigovidannya / O. V. Afonin, M. I. Senchenko. K. : Kn. palata Ukrayini, 2009. 277 s.
3. *Grigорова Z.* Dobre zabute stare? : (sche raz pro knizhkovu torgivlyu v Ukrayini) / Zoya Grigорова, Zhanna Kovba, Olga Barzilovich // Visnik Knizhkovoyi palati. 2010. № 1. S. 7–11.
4. V Ukrayini zrostaє knigovidannya – golova asotsiatsiyi vidavtsiv [Elektronniy resurs]. Rezhim dostupu: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2215475-v-ukraini-zrostaє-knigovidanna-glava-asociacii-vidavciv.html>
5. *Kostiv L.* Mizh vtrachenim vchора i тумannim zavtra / L. Kostiv // Knizhkoviy klub. 2003. № 6. S. 24–30.
6. *Martsinyak N.* Formi ta metodi knizhkovoyi torgivli v Ukrayini (druga polovina 1940-h — kinets 1980-h rokiv) / Visnik Knizhkovoyi palati. 2013. № 3. S. 1–4.
7. Nizhinskiy viddil Derzhavnogo arhivu Chernigivskoyi oblasti, f. 6334, op. 2, od. zb. 72.
8. Postanova RM URSR «Pro torgivlyu shkolinimi pidruchnikami v Ukrayinskiy RSR» vid 10 lyutogo 1956 r. // Hronologichne zibrannya zakoniv, ukaziv prezidiyi Verhovnoyi radi, postanov i

- rozporyadzen uryadu Ukrayinskoyi RSR. Derzh. vid-vo politichnoyi literaturi URSSR. K. 1963. Tom tretiy. 1952-1956 rr.
9. Potrebitelskava kooperatsiya SSSR: uchebnik [dlya koop. tehnikumov] / [Vahitov K.I.]. 3-e izdanie pererab. M., 1991. 176 s.
 10. Sidorovich O. S. Sotsialno-ekonomichni naslidki diyalnosti spozhivchoyi kooperatsiyi URSSR na seli v povoeniiy period / O.S. Sidorovich // Visnik agrarnoyi Istoriyi: zbirnik naukovih prats. 2015. Vip. 11-12. S. 121–126.
 11. TsDAVOUkrainy, f. 296, op. 8, spr. 1300.
 12. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 1756.
 13. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 2268.
 14. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 2675.
 15. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 2679.
 16. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 3055.
 17. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 3225.
 18. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 3622.
 19. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 3739.

Сидорович О. С.

Торговля книгами в сельской местности УССР в 1950-80-е гг.

В статье анализируется состояние обеспечения книгами сельской местности Украинской ССР в 1950-80-е гг. На основе изучения литературы и архивных источников определены основные формы и методы торговли книгами на селе, определены жанровую специфику литературы, поставившаяся в деревню в определенный период через систему потребительской кооперации.

Ключевые слова: книги, село, потребительская кооперация, торговля, Украинская ССР.

Sidorovich O. S.

The sale of books in the countryside of the Ukrainian SSR in the 1950-80s.

The article analyzes the state of providing books of rural areas of the Ukrainian SSR in the 1950s-1980s. Based on the study of literature and archival sources, the main forms and methods of trade in books in the countryside were determined, the genre specificity of literature that was supplied to the village during a certain period through the system of consumer co-operation

Keywords: books, village, consumer cooperatives, trade, Ukrainian SSR.

УДК 94(477.8):323.12/.13

Б.В. Паска

РОЗПРАВА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НАД ГОРОДЕНКІВСЬКОЮ ГРУПОЮ ДИСИДЕНТІВ

У статті проаналізовано антирежимну діяльність городенківської групи дисидентів у першій половині 1970-х рр. На основі раніше закритих матеріалів архівів КДБ розкрито хід і основні методи розправи радянського режиму над учасниками групи. Автор робить висновок, що городенківська група була одним із останніх в Україні осередків шістдесятницького правозахисту та спромоглася здійснювати активну опозиційну діяльність у період загального спаду дисидентського руху після другої хвилі арештів.

Ключові слова: городенківська дисидентська група, радянський режим, Микола Гуцул, Микола Гамула, Роман Гайдук, Оксана Попович.

Друга хвиля арештів 1972 р. мала катастрофічні наслідки для українського національного руху. У ході «великого погрому» було репресовано провідних його діячів – В. Чорновола, І. Світличного, Є. Сверстюка, М. Плахотнюка, З. Антонюка, Ірину та Ігоря Калинців та ін. Радянські органи держбезпеки домоглися значного зменшення обсягу поширюваного у дисидентських колах самвидаву та призупинення видання найбільшого нелегального часопису «Український вісник», редактором якого був В. Чорновіл. Опозиційне середовище у своїй більшості було здеморалізованим. Незважаючи на складні умови та значне посилення тиску зі сторони радянського режиму, окремі осередки національного руху продовжили боротьбу. На території